

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

С. В. Кульчицький (Київ)

Між двома війнами (1921—1941 рр.) *

У статті на основі нових підходів, з використанням не відомих раніше даних розкриваються кардинальні питання історії України міжвоєнного періоду — перехід до нової економічної політики, утворення Союзу РСР, успіхи і труднощі індустріалізації, колективізація і голод 1932—1933 рр., культурне життя, возз'єднання українських земель.

Колективізація і голод

За допомогою надзвичайних заходів можна було інакше, ніж через ринок, тобто значно вигідніше для держави, розподілити вироблену сільськогосподарську продукцію. Однак ці заходи були нездатні змусити селянина-господаря виробляти продукцію в потрібній для держави кількості. Справу могло владнати тільки вилучення у селян засобів виробництва і перетворення їх у найману робочу силу, яка працює за командою і не розпоряджається виробленим продуктом. Зручним шляхом для цього була комунізація селянства. Ось чому уже в 1927 р., тобто до запровадження надзвичайних заходів, генсек сформулював незвичний термін — «всеосяжна колективізація». Він тут же пом'якшив політичний ефект від нового словосполучення, бо відніс його до невизначеного майбутнього. Але всеохоплююча, або, як стали пізніше говорити, суцільна колективізація швидко перетворилася на лозунг поточного моменту.

В. І. Ленінові, навіть тоді, коли він був переконаним прихильником комун, ніколи й на думку не спадало заявляти про необхідність стопроцентного залучення селян до колективних господарств, бо така «суцільність» була несумісною з добровільністю. Не знала такого поняття й партійна програма. В ній передбачалося, що селяни у невизначеному майбутньому утворять комуні на цілком добровільній основі.

Сталін також не наполягав на стопроцентній колективізації, хоч відстоював її суцільність. Це — не парадокс. Справа в тому, що генсек чудово розумів: селянин міг змиритися з відчуженням власності тільки під реальною загрозою взагалі втратити її, а тому потребував «заохочувального» прикладу розкуркуленого сусіда. У запланованих «соціалістичних» перетвореннях найзаможнішій частині селян випало зіграти роль куркулів. На селі ще залишався куркульський прошарок класичного типу, який будував свій добробут не на раціональному господарюванні, а на визиску сусідів. Та справжніх куркулів лишилося дуже мало, а майбутня колективізація вимагала, щоб їх мав кожний сільський населений пункт. Тому роль куркуля була відведена найбільш заможним з наявних господарств. Якщо проти колгоспів протес-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 8.

тували найбідніші селяни, соціальне становище їх не рятувало. Спеціально для такого випадку вигадливі апаратні чиновники знайшли новий політичний жупел — «підкуркульник».

Здобутки кооперативного руху, як і заповіт засновника партії, аніскільки не перешкоджали Сталіну проштовхувати свій лозунг суцільної колективізації. Бухарін прилюдно заявляв, що в країні відбувається воєнно-комуністична переоцінка ролі виробничих товариств, проте, що в наявності забуття ленінської концепції кооперування, коли стовповою дорогою до соціалізму визнаються колгоспи. Сталін на це відповідав, що колгосп — також вид кооперації, причому найдосконаліший. Таке протиприродне поєднання двох принципово різних типів колективних господарств поступово увійшло в суцільну свідомість і втілювалося у стереотип «колгоспно-кооперативна форма власності». Поєднання відбулося тільки на словах, щоб замаскувати деформацію ленінської концепції кооперування. На практиці ж одразу після здійснення колективізації всі форми сільської кооперації, крім споживчої, було ліквідовано, а споживчу — одержавлено.

Курс на суцільну колективізацію офіційно проголосив листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б). На ньому було заслухано окрему доповідь С. В. Косіора «Про сільське господарство України і про роботу на селі». У відповідній постанові відзначалося, що Україна має розвинуту матеріально-технічну базу для перетворень у сільському господарстві. Центральному Комітету КП(б)У пропонувалося посилити темпи колективізації.

Орієнтуючись на позицію генсека, В. М. Молотов і Л. М. Каганович на пленумі висловилися за здійснення суцільної колективізації протягом року. З ними солідаризувався С. В. Косіор. Однак інші учасники пленуму наполягали на тому, щоб завершити колективізацію за більш тривалий строк, у межах п'ятирічки. Пленум вирішив утворити комісію під керівництвом наркомзема СРСР Я. А. Яковлева для розробки питань, пов'язаних з колективізацією. Рекомендації комісії було покладено в основу постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Україну віднесли до регіонів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Колективізація була задумана Сталіним як комунізація, з утворенням господарств максимального рівня усупільнення. Щоправда, в офіційних партійно-державних документах йшлося про артільну форму господарств, але в інструкціях, якими вони супроводжувалися, артіля мала вигляд комуні. Під час кампанії по колективізації почали усупільнювати корів, дрібну худобу, птицю. Це зустріло шалений опір селянських мас і різко загострило політичне становище. Сталін змушений був відступити. У статті «Запаморочення від успіхів», надрукованій у газеті «Правда» на початку березня 1930 р., він назвав порушення добровільності при вступі в колгосп та ігнорування присадибної ділянки колгоспника «перегинами» і поклав відповідальність за них на місцеві власті. Маневр заспокоїв селянство, а потім колективізація продовжувалася уже в артільній формі.

Перша хвиля розкуркулювання тривала з другої половини січня до початку березня 1930 р. Вона охопила на Україні 61 887 господарств, тобто 2,5% їх загальної кількості. За сто днів, що минули після публікації сталінської статті, з колгоспів вийшло 1594 тис. господарств. Восени 1930 р. в них залишилося менше третини селянських дворів. Виходили переважно середняцькі господарства, і колгоспи знову стали неможливіми.

Новий наступ на середняка розпочався з вересня. Україні було «спущено» завдання подвоїти рівень усупільнення і протягом 1931 р. в основному завершити суцільну колективізацію зерновиробних районів. Скрізь, де відбулося розкуркулення, треба було знову ставити на

порядок денний лозунг «ліквідації куркуля як класу» і підшукувати на роль куркулів інші кандидатури. Якщо після першої хвилі розкуркулювання частина «куркулів» ще залишалася на місці, то під час другої — у віддалені райони країни депортували всіх.

Загалом за роки колективізації було експропрійовано, як оголосив у 1934 р. П. П. Постишев, до 200 тис. селянських господарств. Ця цифра підозріло збігається з оцінкою кількості куркульських господарств, що її подавали статистичні органи в 1927 р. Фактично ж під час колективізації зникло майже вдвоє більше селянських господарств. Правда, значна частина їх розпалася з волі самих селян. Не бажаючи прийняти новий порядок, вони розпродували майно, кидали землю і виїздили на новобудови.

Хоч після березня 1930 р. пряме спонукання селян об'єднуватися в колгоспи кваліфікувалося як перекручення лінії партії, це не означало, що колективізація втратила примусовий характер. Загроза розкуркулення і штучний податково-пільговий перепад між колективними та одноосібними господарствами на користь перших створювали ситуацію, в якій селяни вважали за краще об'єднуватися. У серпні 1931 р. питома вага господарств колгоспників серед усіх селянських господарств становила в Поліссі 36%, на Правобережжі — 62,2%, на Лівобережжі — 68,7%, у Степу — 85,5%, а по всій Україні — 66,9%. До кінця 1932 р. в республіці було колективізовано понад 80% посівних площ.

Одночасно з колективізацією розгорталася мережа державних машинно-тракторних станцій. Починаючи з жовтня 1930 р. і до кінця 1932 р. кожні два дні з'являлася нова така станція. Наприкінці 1932 р. 592 МТС обслуговували майже половину колгоспів, переважно великих. Але в цей час вирішувалися питання, пов'язані з формуванням трудових колективів станцій, одержанням, розміщенням і освоєнням техніки, налагодженням виробничих зв'язків з колгоспами. Тому істотно вплинути на сільськогосподарське виробництво МТС ще не могли.

Розміри держпоставок продукції колгоспам заздалегідь не визначалися. Вважалося, що вся їхня товарна продукція мала здаватися державі. Та в умовах фактичної заборони на вільну торгівлю саме поняття «товарна продукція» стало невизначеним. План здачі хліба та іншої продукції колгоспам встановлювався такий, що після його виконання на трудові майже нічого не залишалося. Колгоспники змушені були розраховувати в основному на свої присадібні ділянки. Повна матеріальна незаінтересованість у розвитку громадського господарства змушувала їх імітувати працю, а не працювати по-справжньому. Підірвані розкуркулюванням і колективізацією, продуктивні сили сільського господарства дедалі більше деградували через ненормальні відносини, які встановилися між державою і одержавленими колгоспами.

Під час хлібозаготівель узимку 1931—1932 рр. з багатьох колгоспів викачали навіть продовольче зерно. Тому в першій половині 1932 р. в багатьох районах України спалахнув справжній голод з численними випадками людоїдства. Делегати Третьої конференції КП(б)У, яка відбулася у Харкові в липні 1932 р., з тривогою говорили у присутності Кагановича і Молотова про катастрофічне становище у сільському господарстві. Однак Сталін продрозкладки не скасував. Єдиною поступкою був дозвіл торгувати за цінами попиту і пропонування. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. скорочувався на одну п'яту, щоб колгоспники дістали можливість розгорнути торгівлю хлібом. Ця торгівля (її називали «колгоспною») дозволялася не раніше січня 1933 р., тобто після виконання хлібозаготівель». Отже, на поточне становище постанова не вплинула. І все-таки дозвіл торгувати означав, що зроблена з воєнно-

комуністичних позицій спроба налагодити плановий продуктообмін між містом і селом була, нарешті, визнана невдалою.

У 1930—1931 рр. держава витискувала з селянського сектора України майже по 400 млн. пудів хліба. Однак з червня по жовтень 1932 р. цей сектор дав тільки 132 млн. пудів. Не треба думати, що основна частина урожаю залишилася в колгоспних коморах: хоч у більшості районів урожай видався чудовим, хліб до комор не дійшов. Сотні мільйонів пудів зерна були втрачені під час жнив і перевезень внаслідок абсолютної незацікавленості колгоспників у праці в громадському господарстві. І тоді Сталін направив до Харкова хлібозаготівельну комісію під керівництвом В. М. Молотова з надзвичайними повноваженнями.

На Політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня 1932 р. Молотов заявив, що Україні встановлюється скорочений хлібозаготівельний план в обсязі 282 млн. пудів, у тому числі по селянському сектору — 261 млн. пудів. Отже, з селян вимагалось витиснути, починаючи з листопада, ще 129 млн. пудів, тобто стільки ж, скільки вже було заготовлено з червня по жовтень. «Балачки» про відсутність хліба до уваги не бралися. Зрив заготівель пояснювався відсутністю не хліба, а боротьби за хліб.

Надзвичайна комісія діяла з 30 жовтня 1932 р. до останніх днів січня 1933 р., коли в республіку приїхав на постійну роботу з диктаторськими повноваженнями секретар ЦК ВКП(б) П. П. Постишев. Якби прискіпливий історик заходився гортати десятки тисяч архівних справ, щоб знайти сліди її «діяльності», він знав би невдачі. Документів комісії немає. Бо їх ніколи й не було. Молотов, а іноді Каганович, здійснюючи інспекційні поїздки по Україні, давали усні вказівки, а всі постанови щодо «посилення» хлібозаготівель, які вони вважали за необхідне прийняти, йшли під грифом республіканських органів. Навіть у протоколах засідань Політбюро ЦК КП(б)У, які тривали годинами, зафіксовано тільки зловісну присутність цих сталінських емісарів.

Комісія Молотова додатково «заготовила» в селянському секторі 87 млн. пудів хліба (у колгоспах — 73,2 млн., серед одноосібників — 13,8 млн.), а в радгоспах — 17,6 млн., загалом — 104,6 млн. пудів. Загальна кількість хліба, вилученого державою з урожаю 1932 р., становила 260,7 млн. пудів. Отже, Молотов не справився з виконанням хлібозаготівельного плану, хоч вивіз з республіки майже всі наявні запаси. Було конфісковано навіть жалюгідні рештки зерна в соломі й полові після обмолоту. На початок 1933 р. практично скрізь на Україні запасів хліба не лишилося, а селянам треба було ще дожити до нового врожаю. Зимові хлібозаготівлі, як і попереднього року, позбавили голодних людей останнього шматка хліба. Однак тільки цим сталінськими емісари не обмежилися.

Прийнята під тиском Молотова постановою Раднаркомом України «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р., якою місцеві власті змушені були керуватися під час хлібозаготівельної кампанії взимку 1932—1933 рр., містила пункт про застосування «натуральних штрафів». Йшлося про штрафування м'ясом тих колгоспів, які заборгували по хлібозаготівлі, але не мали хліба, щоб розрахуватися з державою. Штрафи мали стягуватися як за рахунок усупільненої худоби, так і худоби колгоспників. Санкцію на них у кожному окремому випадку повинен був давати облвиконком. Сам по собі цей пункт урядової постанови, як і вся вона — свідчення варваризації тоталітарної держави в екстремальних умовах економічної катастрофи, якою закінчилася спроба побудувати в країні воєнно-комуністичну економіку. І все ж натуральні штрафи передбачалися з дозволу області, і тільки м'ясом — без застосування обшуків. У розпорядженні Наркомату УСРР від 25 листопада, де йшлося про організацію виконання постанови, навіть підкреслювалася небажаність «масових тру-

сів». Тим часом архівні документи й газети свідчать, що в усіх місцевостях України, крім прикордонних, поширилися подворні обшуки з конфіскацією не тільки хліба, а й будь-яких запасів їжі — сухарів, картоплі, буряків, сала, солінь тощо. Конфіскація подавалася як покарання за «куркульський саботаж» хлібозаготівель. Вона не мала будь-якого стосунку до поповнення державних запасів хліба і була каральною акцією в чистому вигляді. Мета її очевидна: створити умови для повільного фізичного винищення сільського населення, включаючи жінок і дітей. Неможливо довести документально, хто віддавав такі накази. Та згадаймо, як діяла надзвичайна комісія: не залишаючи слідів...

Якщо зимові хлібозаготівлі 1931—1932 рр. спричинилися до великого голоду, то результатом тотальної конфіскації їстівних припасів селянства взимку 1932—1933 рр. став страхотливий голодомор. Те, що відбувалося в українському селі у першій половині 1933 р., не знайшло адекватного висвітлення в документах офіційних установ. Причина полягає в тому, що генсек наказав ставитися до власноручно організованого голодомору як до неіснуючого явища. Сталін не бажав обговорювати проблему голоду як таку: нема слова — нема проблеми. Обговорення означало б визнання факту економічної катастрофи, в яку потрапила країна внаслідок марних спроб реалізації воєнно-комуністичної доктрини під виглядом здійснення політики «наступу соціалізму по всьому фронту». Більше того, воно б означало дозвіл давати оцінку рішенням, негласно прийнятим на найвищому рівні з метою «покарати» селянство за те, що воно не хотіло задурно працювати в громадському господарстві.

Повідомлення про голод в СРСР з'явилися в західних газетах в останній декаді березня 1933 р. Дізнавалися про це з розповідей утікачів, які проривалися через кордон у Західну Україну. В липні 1933 р. у Львові утворився Український центральний комітет допомоги голодуючим. Активно сприяли його діяльності українці із США та Канади. Однак перевезти через кордон закуплене для голодних людей зерно не вдалося: уряд СРСР не дав на це дозволу. У серпні 1933 р. архієпископ Відня кардинал Інніцер звернувся до європейської громадськості із закликом допомогти Радянській Росії, де від голоду страждають мільйони і є навіть випадки канібалізму. Радянські дипломати у відповідь «дотепно» заявили, що в Росії нема ні канібалів, ні кардиналів. Міжнародний координаційний комітет допомоги, створений у Відні, зібрав істотні пожертвування, але спроби порозумітися з офіційними представниками СРСР наштовхувалися на глуху стіну.

Під час голоду 1921 р. сотні тисяч поволзьких селян розбрелися в пошуках порятунку по всій країні. Тільки на Україні тоді рятувалося майже півмільйона жителів Поволжя. Щоб не допустити масової втечі українських селян у 1933 р., яка б неминуче викрила становище у республіці, Сталін розпорядився розставити по периметру кордонів загороджувальні загони. У поїздах і на залізничних станціях бригади працівників ДПУ перевіряли багаж пасажирів і конфісковували продовольство, яке селяни придбали за великі гроші або обміняли на цінні речі в сусідніх з Україною місцевостях, аби привезти його голодуючим сім'ям.

Смертність від голоду почалася вже в перший місяць діяльності молотовської комісії. З березня 1933 р. вона стала масовою. Майже всюди органи ДПУ реєстрували численні випадки людоїдства і труподства. Прагнучи врятувати від голодної смерті хоч дітей, селяни везли їх у міста і залишали в установах, лікарнях, на вулицях. Та беззахисні діти нерідко ставали здобиччю канібалів. Найвищої точки голодомор досяг у літні місяці 1933 р., коли вже з'явилися перші овочі, фрукти, ягоди. Виснажений організм голодуючих не міг опиратися різноманітним інфекційним хворобам.

У ці трагічні місяці Сталін спромігся визнати тільки «харчові труднощі в ряді колгоспів». У промові на організованому партапаратом Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р. він цинічно заявив людям, які приїхали в Кремль з голодуючих місцевостей: «В усякому разі порівняно з тими труднощами, що їх пережили робітники років 10—15 тому, ваші нинішні труднощі, товариші колгоспники, здаються дитячою іграшкою»¹.

Аналіз даних радянської демографічної статистики 30-х років свідчить про те, що прямі втрати населення України від голоду 1932 р. становлять близько 150 тис. чол., а від голоду 1933 р.— 3—3,5 млн. чол. Повні демографічні втрати, включаючи катастрофічне (майже десятикратне) зниження народжуваності у сільській місцевості, сягають у 1932—1934 рр. 5 млн. чол.

Продрозкладку, яка за три роки довела сільське господарство до руїни, було скасовано в січні 1933 р. Замість неї запроваджувалися обов'язкові поставки хліба державі колгоспами та одноосібниками. Всім, що вироблялося понад твердо зафіксований податок, селяни могли вільно розпоряджатися, включаючи реалізацію лишків через колгоспну торгівлю. Цим створювалася певна заінтересованість колгоспників у розвитку громадського господарства.

Скасування продрозкладки не означало, однак, повернення до непу. Ринок відродився тільки у вигляді роздрібної торгівлі. Державний продовольчий фонд формувався не закупками з ринку, як у 1925—1928 рр. (до появи сталої валюти продподаток був натуральним), а примусовим порядком, через обов'язкові поставки, що зберігали натуральну форму. Їх розміри й ціни визначалися державою. Нееквівалентність в обміні між містом і селом залишалася, хоч вона не набула такого потворного вигляду, як у 1929—1932 рр.

Немає підстав вважати, що ці зміни у виробничих відносинах сприяли перетворенню колгоспів з воєнно-комуністичних на соціалістичні підприємства. Запровадження з грудня 1932 р. паспортного режиму та інституту прописки для населення міст і новобудов адміністративно закріплювало селян у колгоспах. Водночас до мінімуму скорочувалися присадибні ділянки, щоб колгоспники не могли існувати без праці в громадському господарстві. На другому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, що відбувся у Москві в лютому 1935 р., голова колгоспу ім. В. В. Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С. М. Орехов відверто заявив з цього приводу: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, садибу треба зробити такою, щоб вона не перешкоджала колгоспнику ходити на колгоспну роботу»². На зміну продрозкладці, яка нагадувала порядки, що існували у рабовласницьких деспотіях стародавнього світу, прийшла система виробничих відносин, яка будувалася на примусовому поділі продукту праці в його натуральній формі між працівником і державою. Позбавлені землі й засобів виробництва, примусово об'єднані в одержавлені колгоспи або державні радгоспи, прив'язані до сільської місцевості на все життя безпаспортним статусом, селяни зобов'язані були виконувати свій «урок» (не має значення, що термінологія стала іншою — «обов'язковий мінімум трудовнів») у формі натуральних поставок державі. Така система за своєю глибинною сутністю була набагато ближчою до феодалізму, ніж до соціалізму. На відміну від попередньої, вона могла існувати довго і дійшла до наших днів.

Поява із скасуванням продрозкладки матеріальної заінтересованості колгоспників у розвитку громадського господарства і зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів сприяли подоланню кризи. За один тільки 1933 р. число МТС зросло з 592 до 657, а кількість обслу-

¹ Правда.— 1933.— 23 февр.

² Див.: Вы л ц а н М. А. Завершающий этап создания колхозного строя. 1935—1937.— М., 1978.— С. 28.

говуваних ними артілей — з 12,2 тис. до 18,3 тис. До кінця другої п'ятирічки в республіці вже діяло 958 МТС, у зоні обслуговування яких перебувало 26,7 тис. колгоспів (97,7% їх загальної кількості). Виникнення матеріальної заінтересованості у колгоспників дало можливість запровадити агротехнічні заходи. Якщо в 1932 р. зернові культури зовсім не прополювалися, то в 1934 р. вони були прополені на площі 11,8 млн. га. Посіви озимини на парах у 1932 р. фактично не практикувалися, а в 1936 р. вони становили третину озимого клину. З метою ліквідації знеосібки у колгоспах створювалися бригади з постійним складом працюючих, за якими закріплювалися машини, реманент, робоча худоба. З весни 1933 р. в рільничих бригадах, які спеціалізувалися на технічних культурах, уперше почали виникати ланки, за якими закріплювалися ділянки на весь період вирощування врожаю.

У березні 1933 р. в Старобешеві Донецької області було створено першу в країні тракторну бригаду з дівчат, яку очолила Паша Ангеліна. На початку 1935 р. вона стала ініціатором всесоюзного змагання тракторних бригад. Тоді ж ланкова колгоспу ім. Комінтерну Городищенського району Київської області Марія Демченко взяла зобов'язання виростити 500 ц цукрових буряків з гектара. В країні почалося змагання п'ятисотеннець, у якому перемогли ланки Г. Д. Кошової, М. В. Гнатенко, М. С. Демченко.

Вихід колгоспів з кризи сприяв зростанню хлібопоставок державі. У 1933 р. від України надійшло 317 млн. пудів хліба, в 1935 р. 462 млн., в 1936 р. — 545 млн. пудів. Зростання хлібопоставок відбувалося одночасно з підвищенням життєвого рівня селян. Більшість колгоспів почала, крім основних виробництв, розвивати й додаткові — птахівництво, садівництво, бджільництво тощо. У колективних господарствах організовувалися тваринницькі ферми. Колгоспникам надавався безпроцентний кредит на придбання худоби. Наприкінці 30-х років сільське господарство України вийшло на рівень продуктивності, який існував до початку суцільної колективізації.

Культурне життя

Перетворення в галузі культури, що їх належало здійснити Радянській владі, В. І. Ленін оцінював як переворот у свідомості трудящих, рівнозначний культурній революції. На його думку, ця революція мала охопити всі сторони людської діяльності. Тільки так можна було залучити народні маси до свідомої й активної історичної творчості.

Чи вдалося здійснити таку культурну революцію в перші два десятиріччя після революції політичної? Відповідаючи на це в цілому негативно, треба пам'ятати, що тоталітарна держава позбавила трудящі маси можливості відігравати активну роль в історичному процесі. Разом з тим у різних сферах культурного життя були досягнуті безсумнівні успіхи.

Идеється насамперед про істотне поліпшення рівня елементарної грамотності народу. Перший всеросійський перепис 1897 р. засвідчив, що на Україні могло читати й писати тільки 27,9% населення. На початку ХХ ст. становище майже не змінилося. У грудні 1919 р. В. І. Ленін підписав декрет про ліквідацію неписьменності. Відповідно до нього все неписьменне населення Російської Федерації від 8 до 50 років було зобов'язане навчатися грамоти рідною або російською мовами, за бажанням. У травні 1921 р. ідентичний декрет ухвалив Раднарком УСРР. Поряд з Наркомосом УСРР та підвідомчими йому школами й культосвітніми установами до справи лікнепу залучалися комсомольські і профспілкові організації, комнезами, кооперація, червоноармійські частини. Всю цю роботу координувала Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю. Активістів лікнепу називали культармійцями.

Невіддільний від воєнно-комуністичної доктрини елемент примусу в справі лікнепу поступово відійшов на другий план. Починаючи з 1923 р. координаційні функції в організації цієї важливої роботи перейшли до товариства «Геть неписьменність!». Щоб додати його діяльності авторитету, на чолі товариства було поставлено голову ВУЦВК Г. І. Петровського. Для заохочення тих, хто навчався, почали використовувати переважно не засоби примусу, а пільги. Так, робітники звільнялися на дві години від роботи із збереженням заробітної плати, а селянам надавалася двадцятипроцентна знижка при обов'язковому страхуванні майна. Після стабілізації бюджету держава дістала можливість взяти на себе основну частку витрат на розгортання гуртків з ліквідації неписьменності, навчання в яких здійснювалося безплатно. Лікнепівські підручники випускалися мовами основних національностей. Для подання методичної допомоги активістам цього руху було організовано десятки культармійських університетів.

Під час розпочатого в 1929 р. «наступу соціалізму по всьому фронту» було поставлено завдання досягти суцільної грамотності самодіяльного населення країни до кінця першої п'ятирічки. Ініціативу виявив комсомол, який оголосив Всесоюзний культурний похід за загальну письменність. Для досягнення цієї мети комсомольці й справді зробили багато, але завдання все ж виявилось непосильним. У надрукованому окремою книгою офіційному повідомленні Держплану СРСР про підсумки першої п'ятирічки цю невдачу було визнано, але статистики подали явно завищені відомості про дев'яностопроцентний рівень письменності населення у віці від 8 до 50 років. Цю ж цифру повторив Сталін у звітній доповіді ЦК ВКП(б) XVII з'їздові партії. Ще через кілька років, коли аналізували п'ятипроцентну вибірку матеріалів Всесоюзного перепису 1937 р. (який викрив страхітливі демографічні наслідки голоду 1933 р. і тому незабаром був оголошений дефектним), виявилось, що рівень письменності не перевищує 82%. Незважаючи на спроби одного з керівників статистичної служби країни В. Н. Старовського (у післявоєнні роки він тривалий час очолював ЦСУ СРСР) оголосити перепис дефектним і за цим показником, з очевидною реальністю довелося змиритися. Повторний перепис, проведений у 1939 р., зареєстрував на Україні 85,3% письменних у віці від 9 до 50 років. Такі дані було визнано за корисне оголосити разом з гучно-урочистими запевненнями про розв'язання проблеми «в основному». На цей час завдання ліквідувати неписьменність усього дорослого населення в першій п'ятирічці вже призабулося.

Найважливішою проблемою загальноосвітньої школи вважалось переведення її на рідну мову учнів. Незважаючи на нестачу вчительських кадрів і підручників, будівництво національної школи просувалося досить успішно. У 1925 р. в Києві діяло 98 шкіл: 49 російських, 35 українських, 7 єврейських, 2 польські, а також татарська, німецька, вірменська і навіть арабська. В Одесі в цей час налічувалося 26 російських шкіл, 21 українська, 11 єврейських, 2 німецькі, 2 чеські, по одній — грецька, татарська, вірменська. Розбудова національної школи здійснювалася під управлінням утвореної в 1924 р. при Наркомосі республіки Ради нацменшостей.

Не менш важливою проблемою було залучення до навчання всіх дітей відповідного віку. Неспроможність держави фінансувати народну освіту при відсутності місцевих ресурсів призвела на початку 20-х років до істотного згортання мережі шкіл. Становище почало виправлятися тільки з 1924 р., коли український уряд зміг розпочати підготовку до запровадження обов'язкового початкового чотирирічного навчання дітей. В містах це завдання було в основному виконане за кілька років. У селах становище виявилось гіршим. У 1927/28 навчальному році близько 35% дітей шкільного віку ще залишалося поза школою.

Впровадження всеобучу розпочалося з осені 1930 р. Координатором зусиль державних органів та громадськості у цій справі став Комітет сприяння всеобучу на чолі з головою уряду В. Я. Чубарем. Доводилося одночасно розв'язувати проблеми створення підручників, будівництва, ремонту та обладнання шкільних приміщень, налагодження випуску дитячого одягу та взуття, підготовки кадрів. Шкільний перепис, проведений у грудні 1927 р., показав, що тільки 22,9% вчителів мали вищу або середню спеціальну освіту. А всеобуч вимагав істотного збільшення кількості шкіл і відповідно — вчителів. Проблема кадрів розв'язувалася шляхом розширення мережі педінститутів, технікумів та училищ, скорочення строків навчання в них, часткової орієнтації на курсові форми підготовки, мобілізацій комсомольців на педагогічну роботу в початкових школах.

Всеобуч було здійснено до кінця першої п'ятирічки. У 1932/33 навчальному році, як свідчать статистичні довідники, загальним навчанням було охоплено 98% дітей віком до 10 років, 95% випускників початкової школи продовжували вчитися у п'ятих класах. Проте більшу частину того навчального року в сільській місцевості лютував голодомор, в умовах якого годі було говорити про навчальний процес.

Притаманна дореволюційному часові різноманітність форм навчання поступово зникла. В усій країні з 1932 р. було затверджено єдину структуру загальноосвітньої школи: початкова (I—IV класи), неповна середня (I—VII класи) і середня (I—X класи). У 1935 р. було встановлено єдиний день початку нового навчального року — 1 вересня, а також єдиний день закінчення занять для кожного типу шкіл, визначалася кількість уроків для відповідних класів, їх тривалість (45 хвилин), порядок прийому учнів до школи, переведення до наступних класів, складання іспитів. Запроваджувалася п'ятибальна система оцінки знань школярів.

Стандартизація торкнулася й навчальних програм. Від учителів вимагалось не відступати у викладі матеріалу від тексту підручників. Еталоном шкільного курсу вітчизняної історії з 1938 р. став сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)».

У другій п'ятирічці посилювалося будівництво шкіл, що дало змогу ліквідувати навчання у третю зміну. Середньою школою було охоплено вже близько третини учнів. Понад 80% дітей навчалось в українських школах. З 1938 р. почалося згорання мережі шкіл, орієнтованих на обслуговування національних меншостей.

У культурному житті важливе місце зайняла проблема кадрів спеціалістів. Адже невелика кількість дореволюційної інтелігенції, яка вирішила не емігрувати, а залишитися в країні, не могла задовольнити потреб народного господарства і культури. До того ж вона працювала у вкрай несприятливих умовах і поступово була майже повністю винищена за стандартними звинуваченнями в «шкідництві».

Місце «буржуазних спеціалістів», які гинули в тюрмах і концтаборах, зайняли «висуванці» з робітничого класу й селянства. Найчастіше вони не могли скільки-небудь задовільно справитися з покладеними на них функціями. З початку 30-х років зросли масштаби підготовки фахівців за скороченою програмою через робітфаки, вузи і технікуми. За першу й другу п'ятирічки українські навчальні заклади підготували майже таку саму їх кількість, яка була в усій дореволюційній Росії. Цим вузьким спеціалістам не вистачало загальної освіченості й культури, достатньої теоретичної підготовки та практичного досвіду.

Для запровадження тотального контролю над творчістю радянських митців їх у середині 30-х років було об'єднано за фахом у відповідні спілки. Проте режим не обмежився тільки цим. Починаючи з 1933 р. на українську інтелігенцію почалося справжнє полювання. А після вбивства С. М. Кірова репресії в усій країні набули регулярного характеру і перетворилися на звичну повсякденність. Особливо по-

страждали від них література і мистецтво. Протягом 1934—1938 рр. за безпідставними звинуваченнями було заарештовано більше половини членів і кандидатів у члени Спілки письменників України.

Створюючи сприятливі умови для вибіркового прогресу освіти та культури, тоталітарна сталінська держава водночас придушувала в зародку будь-яке відхилення від дріб'язково регламентованої лінії поведінки. Масовий «відстріл» інтелігенції тяжко позначився на духовному житті народу, загальному рівні науки й культури, функціонуванні народного господарства і, зрештою, на обороноздатності країни. При зовнішній увазі до національних форм культури тоталітаризм виявив неабияку вправність в уніфікації глибинного змісту культурного процесу за ідеологізованими стандартами так званого «соціалістичного реалізму».

В середині 30-х років було оголошено, що в країні побудовано основи соціалізму. Ця заява вимагала нового конституційного оформлення радянського ладу. 5 грудня 1936 р. було скликано надзвичайний з'їзд Рад СРСР. Він прийняв Основний Закон країни, який назвали конституцією соціалізму, що переміг. Цьому урочистому акту передувало тривале, майже піврічне обговорення проекту «сталінської» Конституції. На Україні в ньому взяло участь близько 13 млн. чол.

Нова Конституція радикально змінювала виборчу систему. Замість багатоступінчатих виборів запроваджувалися прямі при таємному голосуванні. Категорія так званих «позбавленців», тобто осіб, що вилучалися з політичного життя через їх належність до експлуаторських верств населення, ліквідувалася. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи у містах тепер треба було формувати не за виробничими одиницями (завод, фабрика), а, як і на селі, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади також ставала іншою: з'їзди Рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республіки та Союзу) Рад. Зберігалася, отже, звична термінологія — влада Рад. Однак нові Ради набули багатьох рис звичайної парламентської влади.

Така еволюція була закономірною. Положення нової Конституції мали відповідати діючій партійній програмі 1919 р., а в ній наголошувалося, що позбавлення політичних прав необхідне тільки як тимчасовий захід боротьби із спробами експлуаторів відстояти або відновити свої привілеї. Вказувалося в програмі й на те, що деяка перевага в органах влади (фактично — п'ятиразова) за промисловим пролетаріатом порівняно з «дрібнобуржуазними» масами села також має тимчасовий характер. Час пройшов, проголосили перемогу соціалізму, і тому потрібно було відмовлятися при формуванні цих органів від поділу населення за класовою ознакою.

Парадокс полягав у тому, що ці принципіві зміни конституційних положень аніскільки не позначилися на системі влади. Адже Ради в їх традиційній формі не являли собою справжньої влади, а тому не могли стати нею і в новій, наближеній до парламентської, формі. Проголошена Жовтневою революцією диктатура пролетаріату була насправді диктатурою державної партії, яка виродилася в диктатуру підвладного генсеку партійного апарату.

До Конституції 1936 р. вперше увійшло положення про Комуністичну партію як керівне ядро всіх громадських і державних організацій. Це повною мірою відповідало дійсності. Партійний апарат являв собою нервовий вузол тоталітарної держави, а в руках генерального секретаря, який контролював його, зосередилася небачена до того в історії повнота влади. Після XVII з'їзду ВКП(б) Сталін дозволив собі навіть відмовитися від титулатури «генеральний секретар» і почав підписуватися досить скромно: секретар ЦК ВКП(б).

І все ж формально, за буквою Конституції, владою залишалися Ради. Скасування колишньої, цілком контрольованої партапаратом системи виборів, які не були ні прямими, ні рівними, ні таємними, створювало теоретичну можливість для перетворення влади формальної на справжню. Для того щоб виборці не змогли скористатися цією можливістю, суспільство потрібно було розколоти й деморалізувати. Очевидно, небачене за масштабами знищення «ворогів народу» в 1937—1938 рр. мало своїми причинами саме потребу зміцнити сталінську диктатуру в умовах нових виборчих процедур.

Справді, попередні виборчі процедури, розроблені після скликання і розгону Установчих зборів на початку 1918 р., діяли бездоганно майже 20 років. Депутатський корпус радянських представницьких органів формувался в кабінетах партійних комітетів і був цілком ручним. Адаже вибори проходили на підприємствах або в колгоспах, де люди цілком залежали від свого безпосереднього начальства і змушені були голосувати підняттям руки (хоч в інструкціях передбачалася як альтернативна і процедура таємного голосування). А Конституція 1936 р. вимагала проводити вибори по територіальних округах з обов'язковим використанням процедури таємного голосування. Чи досягався у нових умовах контроль над виборцями?

Виявляється, досягався. Для цього потрібно було забезпечити, щоб на кожне депутатське місце претендував лише один кандидат — висуванець «блоку комуністів і безпартійних». Крім того, треба було встановити таку форму бюлетеня з єдиним прізвиськом кандидата, щоб виборець не робив у ньому особистих позначок, якщо він згодний з кандидатурою, і лише свою незгоду фіксував шляхом викреслення прізвища в кабінці для голосування. Зазначимо, що під час нормального виборчого процесу в бюлетені навіть з єдиною кандидатурою виборцю треба зробити особисту позначку в будь-якому випадку, бо цей документ має пари слів («згоден» і «не згоден», «схвалюю» і «не схвалюю» тощо). В обстановці небачених репресій, що створювалася впродовж усього 1937 року, не виявилось сміливців, які б наважувалися зайти в кабінку до того, як опустити бюлетень в урну, перед якою застигли в салюті юні піонери.

Конституції союзних республік розроблялися за зразком союзного Основного Закону. Було визнано за доцільне зберегти апробований ритуал обговорення у скороченому вигляді. Проект нової Конституції УРСР* було опубліковано 1 січня 1937 р. 30 січня надзвичайний XIV з'їзд Рад України затвердив її.

«Вибори» до Верховної Ради СРСР відбулися 12 грудня 1937 р. На Україні у голосуванні взяло участь 97,8% виборців. За визначений партапаратом «блок комуністів і безпартійних» було подано 99% голосів у Раду Союзу і 98% — у Раду Національностей. Жодної самодіяльності при висуванні кандидатів у депутати, а тим більше — альтернативних виборів не допускалося.

«Вибори» до Верховної Ради УРСР відбулися 26 червня 1938 р. Було обрано 304 депутати, в тому числі 153 робітники, 76 селян, 75 службовців; за партійним складом: 222 комуністи, 36 комсомольців, 46 безпартійних; за національним складом: 186 українців, 111 росіян, 7 представників інших національностей. Партійний, соціальний, національний і демографічний склад депутатів ретельно дозувався на етапі висування кандидатур.

* В тексті Конституції в офіційній назві союзних республік змінився порядок слів: замість означення «соціалістична» на перше місце поставили слово «радянська». Звідси — нова аббревіатура: УРСР.

Возз'єднання українських земель

Восени 1918 р. відбулася зустріч діячів Національної Ради, яка проголосила Західноукраїнську Народну Республіку, з представниками Національної Спільки — блоку опозиційних гетьманському режиму українських політичних партій. Обговорювали проблему, яка звучала так: «Чи треба прагнути новій державі до злуки з Українською державою над Дніпром негайно?» Після дебатів було вирішено не проголошувати єдності з гетьманською Україною. Це пояснювалося такими міркуваннями. У декларації американського президента Вудро Вільсона, підтриманій країнами Антанти (Англією і Францією), всім народам Австро-Угорщини гарантувалося право на самовизначення. Росія ж тим часом розглядалася як унітарна («єдина й неподільна») держава. За таких обставин возз'єднання могло б привести до механічного включення українських земель колишньої Австро-Угорщини в кордони Росії.

За два тижні до повалення гетьманського режиму, 1 грудня 1918 р., у Фастові було укладено попередній «договір про злуку» між ЗУНР та УНР. На засіданні у Станіславі (тепер — Івано-Франківськ) Українська Національна Рада 3 січня 1919 р. публічно оголосила укладений договір. З свого боку, 22 січня 1919 р. на Софійській площі (нині — пл. Б. Хмельницького) у Києві Директорія влаштувала урочисту церемонію злуки. У відповідній декларації зазначалося: «Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України — Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ, увільнений могутнім поривом своїх власних сил, має тепер змогу з'єдинити всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної української держави на добро і щастя робочого народу»³.

Дальшим ходом подій перша в історії спроба возз'єднати в єдиній державі землі українського народу була приречена залишитися тільки декларацією. Адже в останній декаді січня польські війська займали вже основну частину території ЗУНР і готувалися загарбати решту. На окупованій території ліквідовувалася вся структура української державності, включаючи органи місцевого самоврядування. Радянські ж війська в цей час контролювали майже всю територію УНР і готувалися до походу на Київ.

Наприкінці 1919 р., коли на основній частині України утвердилася Радянська влада, проблема возз'єднання українських земель перейшла у площину воєнного протистояння Польщі, з одного боку, і Радянської Росії та Радянської України, — з другого. Польські керівні діячі марили про відновлення Речі Посполитої XVIII ст. — від Балтики до Причорномор'я. Це означало, що їхні претензії поширювалися на всі стародавні українські землі. Навпаки, Франція та її союзники у війні вважали природним керуванням при утворенні нових держав етнографічним принципом. Вони погоджувалися включити в межі Польщі тільки території, де поляки становили більшість населення. У 1919 р. Паризька мирна конференція рекомендувала провести східний польський кордон по лінії Гродно — Немирів — Брест-Литовськ — Устилуг і далі на захід від Рава-Руської та на схід від Перемишля до Карпат. Цей кордон згодом дістав назву «лінії Керзона», за прізвищем міністра закордонних справ Великобританії. Вона проходила, з певними відступами, по межі фактичного розселення поляків, українців і біло-

³ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. — Мюнхен, 1983. — Т. 1. — С. 423.

русів. Усі відступи робилися на користь Польщі. «Лінія Керзона» залишала в її кордонах найдавніші українські землі, на той час уже частково сполонізовані, — Холмщину, Підляшшя, Посяння, Лемківщину.

Влітку 1920 р., коли війська Ю. Пілсудського зазнали поразки і перед Червоною Армією відкрився шлях на Варшаву, польські керівні кола звернулися до країн Антанти з благанням про порятунок. Лорд Керзон дав у Москву телеграму з вимогою зупинити Червону Армію за 50 км на схід від лінії, визначеної 1919 р. в Парижі, після чого пропонувалося скликати в Лондоні мирну конференцію. Ця пропозиція ставила на реальний ґрунт вирішення проблеми возз'єднання українських земель у кордонах УСРР.

Однак радянські війська не зупинилися на «лінії Керзона». Наступ Червоної Армії продовжувався. За два десятки кілометрів від Варшави він обернувся для неї нищівною поразкою. В наступні півтора місяця фронт знову пересунувся в район Житомира і Бердичева. Історичний шанс для возз'єднання українських земель було втрачено. Відповідно до Ризького мирного договору споконвічні українські землі, площа яких перевищувала територію Великобританії, залишалася в межах Польщі. Східна Галичина з додатком українських земель по Збруч і Горинь, що входили до складу дореволюційної Росії, утворила новий географічний регіон — Західну Україну.

Польський уряд поділив країну на дві частини: Польщу «А», куди входили корінні польські землі, і Польщу «Б», тобто Західну Україну та Західну Білорусію. Останні виконували роль аграрно-сировинних придатків корінних земель. В процесі здійснюваної урядом земельної реформи найкращі землі на території Польщі «Б» одержали польські осадники — переважно колишні військовослужбовці. Протягом 1920—1938 рр. їх у перенаселеній Західній Україні було розміщено 200 тис. чол. Ця колонізаційна програма викликала величезне загострення між-національних суперечностей, які час від часу виливалися у збройні сутички.

Українське населення не допускалося до участі в державному управлінні. Українська мова й культура переслідувалися. Доступ українців до вищої освіти штучно обмежувався. Національній школі держава відмовляла у фінансовій підтримці. В результаті за два десятиріччя було закрито 3518 українських шкіл.

Колонізаторська й асиміляторська політика польських властей викликала рішучий опір з боку населення. Великим впливом серед промислових і сільськогосподарських робітників користувалася Комуністична партія Східної Галичини, яка входила до складу Компартії Польщі на правах крайової автономної організації. З 1923 р. її було перейменовано на Комуністичну партію Західної України — КПЗУ. Діючи в умовах підпілля, вона організовувала економічні та політичні страйки, проводила велику пропагандистську роботу, в тому числі серед селянства. Під впливом комуністів у 1930—1932 рр. окремі його виступи проти податкового гніту та екзекуцій переросли у повстанський рух. Уряд відповів «паціфікацією», в ході якої поліцейські та армійські підрозділи жорстко придушували опір селян.

На членів КПЗУ розгорнулося справжнє полювання. Як це не дивно, польським властям допоміг справитися з комуністами Комінтерн. Немало західноукраїнських комуністів під час їх перебування в СРСР було заарештовано й загинуло в сталінських концтаборах і тюрмах. У 1938 р. Виконком Комінтерну взагалі розпустив Компартію Польщі і в її складі — КПЗУ та КПЗБ.

Ряд українських національних партій влітку 1925 р. злилися в Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). Ця нова партія користувалася найбільшим впливом серед українського населення Польщі аж до 1939 р. У відозві УНДО з приводу його заснування гово-

рилося: «УНДО стверджує, що Галичина з Лемківщиною, Волинь з Поліссям і Холмщина з Підляшшям мають відмінний український характер, що це історична й сучасна неподільна власність українського народу та що згідно з принципом про самовизначення народів і неперерадваними, а навпаки, відновленими змаганнями українського народу ці землі є вповні управнені здійснити своє природне право»⁴. Заперечуючи диктаторський режим, що існував у Радянському Союзі, УНДО разом з тим визнало Радянську Україну як уособлення державності українського народу. Діячі цієї партії уважно стежили за розвитком подій у Радянській Україні. Вони з надією стверджували в 1928 р., що на схід від Збруча «ростуть і розвиваються українські національно-культурні цінності і рівнорядно та в парі з ними назрівають українські національні сили, що скоріше чи пізніше віддадуть на всіх українських землях суверенні права українському народові»⁵. Проте вже через рік, коли сталінський режим розпочав війну проти селянства та інтелігенції, ці надії випарувалися. УНДО різко негативно поставилося до тоталітарного режиму в СРСР, який «здійснював жахливі переслідування в національній, релігійній, соціальній, культурній і господарській ділянці».

На початку 1929 р. у Відні утворилася Організація українських націоналістів (ОУН). Її метою проголошувалася розбудова незалежної держави, в якій мали бути об'єднані всі українські етнічні землі. Найголовнішою умовою для цього оунівці вважали створення збройних сил, а на перших порах — підготовку «вишколених провідників» та організацію військових осередків партизанського типу.

У 30-х роках Радянський уряд жодного разу не зробив офіційного демаршу з приводу обурливих фактів дискримінації українців і білорусів польськими властями. Проблема ж возз'єднання українських земель виникла раптово в ситуації, що склалася після укладення 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького пакту про ненапад. Після вторгнення в Польщу Гітлер був зацікавлений у тому, щоб його новий союзник — СРСР — підтримав збройними силами німецькі війська.

Цілком вірогідно, що Сталін спочатку розглядав варіант вторгнення, який забезпечив би йому захоплення частини промислово розвинутої Польщі «А». Лише необхідність ідеологічно обґрунтувати розділ Польщі змусила диктатора змінити ці наміри. У німецько-радянському договорі про дружбу та кордони від 28 вересня 1939 р. кордон між «сферою німецьких інтересів» (тобто поглинутою Гітлером Польщею) і Радянським Союзом прокладався по «лінії Керзона». Це означало, що Західна Україна переходила до Радянського Союзу, а на німецькому боці кордону залишалися частково вже колонізовані українські землі — Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина.

У житті людей, як і в історії держав, цілком однакові події не повторюються. Проте так склалося, що лінія, яка з'явилася на картах антантівських дипломатів 8 грудня 1919 р. і ввійшла в історію як «лінія Керзона», ставала об'єктом великої політики двічі. У 1920 р. вона залишилася на папері, але в якісно відмінній історичній ситуації 1939 р. перетворилася на державний кордон.

Возз'єднання українських земель восени 1939 р. стало можливим у результаті злочинної змови диктаторів. Однак при цьому вони використали як знаряддя «лінію Керзона» — продукт раціонального мислення і здорового глузду дипломатів попереднього покоління. Тому східні кордони відродженої Польщі по «лінії Керзона» (з відступами від неї в деяких районах від 5 до 8 км на користь польської сторони) були визнані Кримською конференцією керівників СРСР,

⁴ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті.— Мюнхен, 1983.— Т. 2.— С. 114.

⁵ Там же.— С. 315.

США та Великобританії у лютому 1945 р., а також підтвержені всіма пізнішими міжнародними угодами, які стосувалися цього предмета.

У міжнародній обстановці, що склалася після початку другої світової війни, королівський уряд Румунії змушений був задовольнити ультимативну вимогу уряду СРСР про повернення Радянському Союзу анексованої в 1918 р. Бессарабії та передачу йому Північної Буковини. 28 червня 1940 р. Червона Армія перейшла Дністер і незабаром вийшла на нові кордони з Румунією. Шість центральних повітів Бессарабії після возз'єднання з частиною території Молдавської АРСР з переважно молдавським населенням утворили нову союзну республіку — Молдавську РСР. Північна Буковина разом з північним Хотинським повітом Бессарабії утворили Чернівецьку область у складі УРСР. Два південні повіти Бессарабії — Акерманський та Ізмаїльський також були передані УРСР.

Після возз'єднання у складі УРСР Західної України, Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії населення республіки збільшилося на 8809 тис. чол. (і на середину 1941 р. становило 41 657 тис. жителів), а її територія розширилася до 565 тис. кв. км.

У новостворених західних областях УРСР негайно ж розпочалися перетворення, що мали зрівняти соціально-економічний лад, який тут існував, з ладом, що утвердився на всій території СРСР: націоналізація промисловості й банків, конфіскація поміщицької землі, реорганізація системи народної освіти. Ці перетворення були радо зустрінуті трудящими масами. Разом з тим край почало плюндрувати відомство Берії. У той короткий час, що залишався до початку війни, головний удар спрямувався на політичну та культурну інфраструктуру, створену українською інтелігенцією за багато десятиріч у несприятливих умовах австрійського й польського панування. Якщо в основній частині країни процес знищення так званих «буржуазних спеціалістів» відбувався поступово, то з «буржуазними націоналістами» в західних областях органи НКВС розправлялися прискореними темпами. Власне кажучи, тут знищували або депортували на схід не окремих осіб, а цілі соціальні верстви.

Нагромадивши величезний досвід у попередні роки, відомство Берії виявило унікальну продуктивність. Із Західної України і Західної Білорусії було депортовано 318 тис. сімей, тобто 1 173 170 чол. Це становило приблизно 10 відсотків населення краю. Висилалися всі, хто «міг би» чинити опір новим порядкам. У нелояльності підозрювалися насамперед ті, хто мав власність або освіту з числа українців, а також поляки, незалежно від соціально-класового становища або професійного складу.

І все ж значення, що його мало возз'єднання українських земель, не можна недооцінити. Так склалося, що тільки українські землі Австро-Угорщини залишалися бездержавними. Українці не використали історичного шансу для свого національного самовизначення, який з'явився в післяверсальській Європі, хоч у цьому й немає їхньої вини. Важко сумніватися в тому, що для знищення державного кордону, який сторіччями прорізав українські землі, останній історичний шанс з'явився саме в 1939—1940 рр.

Одержано 25.03.91

В статье на основе новых подходов, с использованием не известных ранее данных раскрываются кардинальные вопросы истории Украины межвоенного периода — переход к новой экономической политике, образование Союза ССР, успехи и трудности индустриализации, коллективизация и голод 1932 — 1933 гг., культурная жизнь, воссоединение украинских земель.